İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 21:2 (2016), SS. 83-105.

ŞABAN KUZGUN'UN ÇALIŞMALARINDA KARŞILAŞTIRMALI YÖNTEM*

Hüsamettin KARATAŞ**

Öz

Şaban Kuzgun, akademik çalışmaları ile Dinler Tarihi bilimine ve Türk Din Tarihine önemli katkılarda bulunmuş, fikir, düşünce ve eserleriyle insanları aydınlatmaya ve öğrenci yetiştirmeye çalışmış bir bilim insanıdır. Kuzgun, çalışmalarında dinleri ve dinsel olguları ele alırken, Dinler Tarihi alanında en çok kullanılan metotların yanı sıra sosyal ve din bilimleri alanındaki metotları da kullanmaya gayret etmiştir. Şaban Kuzgun bir Dinler Tarihçisi olarak; dinleri ve dini fenomenleri doğru kanaldan öğrenmek ve doğru değerlendirmelerde bulunmak için, objektif bir bakış açısı sergilemiş, normatif yaklaşımlardan uzak durmuş, değer yargılarıyla uğraşmamış, olayları ve olguları olduğu gibi tanıtmaya ve nitelendirmeye çalışmıştır. Kuzgun, söz konusu dinleri veya dini fenomenleri incelerken onları en iyi şekilde bilmek ve diğer dinler içerisindeki yerini doğru tespit etmek için karşılaştırma yöntemini sıklıkla kullanmıştır. Bu çalışmanın temel hedefi, Dinler Tarihi sahasında karşılaştırma yöntemi ve Kuzgun 'un bu yöntemi nasıl uyguladığını tespit etmek, ardından onun bu yöntemi kullanarak incelediği konular hakkında bilgi vermektir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Karşılaştırmalı Yöntem, İncil, Hazar, Karay, Fenomen, Dini Gelenek.

The Comparative Method in Şaban Kuzgun's Studies

Abstract

Şaban Kuzgun is a distinguished scholar who had made significant contributions to Turkish religious history and history of religions. He also tried to enlighten people and improve his students with his ideas, thoughts and books. Kuzgun, in the field of religion and religious phenomena when dealing with the most widely used methods in the field of history of religions

---

* Bu Çalışma, *Şaban Kuzgun'un Dinler Tarihi Bilimindeki Yeri*, adlı Yüksek Lisans Tezi temel alınarak hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, karatash@ankara.edu.tr

as well as attempted to use various methods in the field of social and religious sciences. Şaban Kuzgun, as an historian of religions; studied religions and religious phenomena in order to make accurate assessments and learn the phenomena from the right channel, demonstrated an objective perspective, stayed away from the normative approach and casting judgement, as, and tried to introduce and describe the events as is. Kuzgun very often employed the comparative method while studying the religion or religious phenomena in question in order to know the best way to correctly identify them and to define its place in the other religions. The main objective of this study is to determine the comparative method in the field of history of religions and Kuzgun's application of this method, then using this method to give brief information about the topics that he studied.

Keywords: History of Religions, Comparative Method, Bible, Hazar, Karay, Phenomenon, Religious Tradition.

Giriş

Dinler Tarihi araştırmalarında kullanılan metotlardan biri de karşılaştırma yöntemidir. Karşılaştırma yöntemi aslında sosyal bilimler alanında çalışan araştırmacıların sıklıkla başvurdukları bir metottur. Bu yöntemi kullanan araştırmacılar, genellikle inceledikleri konuyu mukayese usullerine uygun bir şekilde ele alarak değerlendirmelerde bulunur ve netice itibariyle somut veriler elde etmeye çalışırlar. Bu çerçevede Dinler tarihi çalışmalarında karşılaştırma yöntemini kullanan araştırmacılar ise benzer bir yol takip ederek bütün dinleri, bu dinlerin zahiri ve batını yönlerini, dini grupları, dinsel olguları, ritüelleri, sosyal, kültürel ve toplumsal unsurları incelerken özellikle söz konusu olguların nasıl ortaya çıktığını, nasıl şekillendiğini, benzer veya farklı yönlerinin neler olduğunu tespit etmek suretiyle bir sonuca ulaşmaya çalışırlar.

1. Karşılaştırma Yöntemi

Karşılaştırmalı metot; toplumlar, kültürler ve dinler arasında analiz, sınıflama, açıklama ve değerlendirme yapmaya girişen araştırmacıya; mevcut olguları çözümleme, onlardan belirli, somut ve genel unsurlar çıkarma imkânı sağlar.[1] Dinler veya dinsel fenomenler incelendiğinde bunların kendi içerisinde ayrı ayrı değerlere sahip oldukları görülmektedir. Sahip olunan bu değerlerin ortak ya da farklı yönlerini en iyi şekilde anlamanın veya aktarmanın yollarından biri, bunları ya kendi içinde ya da diğerleriyle

[1] Bkz. Hüsamettin Karataş, *Şaban Kuzgun'un Dinler Tarihi Bilimindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2002, s. 70.

karşılaştırmaktır. Karşılaştırma, sorunlara çözüm odaklı olur ve doğru teknikler kullanılarak yapılırsa; dini olgular hakkında elde edilen bilgi ve değerlendirmeler taraflı tarafsız herkesin kabul edebileceği sonuçlar doğurur. Aksi takdirde karşılaştırma yönteminin temel hedefleri arasında yer aldığı kabul edilen, benzer olguların aslında birbirinden farklı oldukları gerçeği ile fenomenlerin ortaya çıkışını da içeren tarihsel süreçlerinin bir birinden ayrı olduğu gerçeği göz ardı edilmiş olur.[2] Nitekim bu yöntem karışık ve farklı öğeleri tanımlamaktan çok onları ayırt etme yoluna öncelik verir, bu bağlamda sadece dini gelişmelerin geçmiş ve günümüzdeki yapılarını sınıflandırmaya çalışmaz, aynı zamanda dinlerin tabiatını ve kaynağını da incelemeye ve bir sonuca ulaştırmaya çalışır.[3]

Bazı kaynaklarda karşılaştırma yönteminin aslında XIX. yüzyılın ikinci yarısında tekamülü teorinin etkisinde önem kazanmaya başladığı belirtilmektedir. Başlangıçta bu yöntemi kullanan araştırmacıların daha ziyade dinlerin gelişme safhalarını açıklamak ve farklı dinlerin yapısını diğerleriyle karşılaştırarak ortaya çıkarmayı amaçladıkları ifade edilmektedir. Ayrıca dinlerdeki çeşitli fenomenler ya da fenomonolojik metotla ortaya çıkarılan imgeler de bu metotla karşılaştırılmaktadır. Bu noktada özellikle karşılaştırmalı-tarihsel metot, fenomonolojik genelleme ile somutlaştırma arasında bir köprü oluşturmaktadır. Karşılaştırma yöntemi, dinlerin ve inançların araştırılmasında ve değerlendirilmesinde araştırmacıya önemli veriler sağlar. Nitekim bu yöntemin temel amaçlarından biri de dini fenomenlerin tipolojisini ortaya çıkarmak ve kültürel süreçleri belirlemektir.[4] Aslında doğrudan tarihin konusu olan dini ya da dinsel olayların somutlaştığı çevrenin detaylı bir şekilde araştırılmasını da konu edinir.[5] Bu metotla karşılaştırılacak konular ana başlıklar halinde ele alınıp muhtelif dinlerdeki pozisyonları ortaya konulur. Ayrıca karşılaştırılacak hususları ayrı ayrı başlıklar halinde ele alarak dinlerin bir bütün olarak ortaya konulması daha sağlıklı ve geniş verilerin elde edilmesine olanak sağlamaktadır. Bu noktada en önemli değerlerden biri inanç ve olgular hakkında tarafsız kalarak insanlık tarihi

---

2 Bkz. Sami Kılıç-İsmihan Albayrak, *Prof. Dr. Harun Güngör'ün Dinler Tarihi Bilimindeki Yeri*, Elazığ, 2016, s. 99.

3 Bkz. Ugo Bianchi, *Dinler Tarihi Araştırma Yöntemleri*, çev. Mustafa Ünal, Kayseri, 1999, s. 7.

4 Bkz. Ünver Günay-Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, Kayseri, 1988, s. 7-8.

5 Bkz. Eric J. Sharpe, *Dinler Tarihinde Elli Anahtar Kavram*, çev. Ahmet Güç, Bursa, 2000, s. 61-63.

içinde dinin etkileri ve bu etkilerden dolayı ortaya çıkan sonuçlar arasında ilişki kurmayı amaç edinmek gerekmektedir.[6]

Dinler tarihi alanında kullanılan temel metotlardan biri olan karşılaştırma yöntemi, bir dinin veya dinlerdeki herhangi bir fenomenin nasıl ortaya çıktığını ve nasıl bir sürecin sonunda şekillendiğini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Nitekim dinlerdeki bazı olguları daha iyi kavrayabilmek için onun tarihsel süreci yanında diğer dinlerdeki benzerleriyle nasıl bir irtibatının olduğunu, diğerlerinden hangi açılardan farklı olduğunu iyi tespit etmek, bilimsel açıdan çok değerlidir.

Kaynaklarda karşılaştırma yönteminin iki farklı şekilde uygulanabileceğine dair bilgiler mevcuttur. Bunlardan biri yatay ya da bir diğer ifadeyle yüzeysel şekilde uygulamadır. Bu karşılaştırmada herhangi bir dinsel olgu ele alınırken onun yapısal ve işlevsel yönleri ayrı ayrı olmak kaydıyla genel bir değerlendirmeye tabi tutulmakta ve karşılaştırıldığı diğer dindeki fenomen ile benzer ve farklı yönleri ortaya çıkarılmaktadır. Diğeri ise dikey veya derinlemesine yapılan karşılaştırma şeklidir. Bu şekildeki karşılaştırmada temel hedef olgu ile alakalı sorunları çözmek ya da ele alınan fenomenin anlamını detaylandırmaktır. Bu çerçevede şayet araştırmacının maksadı tespit edilen sorunu çözmek ise buna keşfedici veya bir başka ifadeyle benzerlerinden ayırt edip sorunu tam olarak ortaya koyabilecek bir karşılaştırma denmektedir. Eğer maksat anlam zenginliği katacak bir karşılaştırma yapmak ise hermenotik, yani yorumsal bir yaklaşım tercih etmekte fayda görülmektedir.[7]

Karşılaştırma yönteminin uygulanabilmesi için dini gelenekler ve dinsel uygulamalarla ilgili hareketlendirici bir unsurun yanında bilgi ve bulgularında belli bir usul dairesinde düzenlenmesi gerekmektedir. Bunun yanı sıra uygulayıcının kendi dini inancının ve dinsel uygulamalarının kaynağı haricinde diğerleriyle alakalı temel kaynaklara ve güvenilir tarihsel verilere sahip olması sağlıklı sonuç elde etmesinde etkili olacaktır. Elbette karşılaştırmalı yöntem sadece din, dinsel olgular ve müstakil din çalışmaları ile ilgili bir disiplin değildir. Böyle olmasına karşın özellikle tasvir, sınıflandırma, mukayese ve değerlendirmeye ek olarak tarafsızlık yönü ile değişik dini gelenekleri, dindar insanı ve kültürleri anlama yönünde önemli katkısı olan bir yöntemdir. Karşılaştırmalı yöntemle yapılacak araştırmalar,

---

[6] Bkz. Abdurrahman Küçük –Günay Tümer- M. Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara, 2009, s. 29-30.

[7] Bkz. Baki Adam vd, *Dinler Tarihi El Kitabı*, Ankara, 2015, s. 20.

belirli bir dinin iddialarına karşı dolaylı olarak kullanılabilir. Hepsinden önemlisi bu metot, çok değerli bilgilerin artması ve kendi tarihi içeriklerindeki bir veya birkaç çalışmayla halledilemeyen sorunların çoğalması nedeniyle din çalışmalarında daha değerli bir araç olmuştur. Genel din çalışmalarında gün yüzüne çıkan konular, karşılaştırmalı yöntemin kullanılmasını zorunlu hale getirmiştir. Karşılaştırmalı yöntem, günümüzde olduğu gibi gelecekte de önemini koruyacak ve dünya kültürlerinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.[8]

2. Şaban Kuzgun'un Karşılaştırma Yöntemini Uygulaması

Şaban Kuzgun, Samsun'da yapılan Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumunda; "Mukayeseli Dinler Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler ve Düşünülen Çözümleri" isimli makalesinde, bir dinler tarihçisi olarak karşılaştırma yöntemini şu şekilde tarif etmektedir. "Dinler Tarihi, ister geçmişte yaşamış sonra yok olmuş olsun, isterse halen yaşayan bir din olsun, bütün dinleri ele alır. Dinleri, dini prensipleri, vb. şeyleri zamana ve mekâna bağlı kalmaksızın farklı ve benzer yönleri ile ele alıp inceler. Şu doğrudur veya şu yanlıştır şeklinde bir hüküm vermez. Böyle bir hüküm vermek için tercihe de zorlamaz."[9] Kuzgun, bu tanımlamayı yaptıktan hemen sonra karşılaştırma yöntemini kullanmaktadır. Bu çerçevede Kuzgun, karşılaştırma yönteminin nasıl yapılaması gerektiğini izah ederken; özellikle fenomenolojik yöntem ile karşılaştırma yönteminin nasıl ve ne şekilde kullanılması gerektiğine de dikkat çekmekte ve iki yöntemi karşılaştırmaktadır. Bu hususta karşılaştırmalı yöntemin hem benzer hem de farklı noktaları dikkate aldığını, ancak fenomenolojik yöntemin ise sadece konuyla alakalı benzer yönleri ele aldığını dile getirmektedir. Ayrıca bu meselede her iki yöntemde de hangi unsurların ön plana çıkarıldığına ve ne tür bir yaklaşım tarzı sergilediğine vurgu yapmaktadır. Zira Kuzgun, fenomenolojik yöntemle olguların karşılaştırmalı olarak ele alındığını; yer, zaman ve mekâna bağlı kalınmaksızın meselelerin incelendiği aktarırken sadece benzer noktaların üzerinde durulduğuna işaret etmektedir. Ayrıca teferruata girmeden öz üzerinde durulduğunu çeşitli dinsel olgular üzerinden benzerliklerin tespit edildiğini ifade eder. Son olarak her iki yöntemin birbirinde farklı olduğu değerlendirmesinde ve tespitinde bulunur. Böylece

---

[8] Bkz. Mustafa, Ünal, *Din Fenomenolojisi: Tarihçe, Yöntem ve Uygulama*, Kayseri, 1999, s. 11.

[9] Bkz. Şaban Kuzgun, "Mukayeseli Dinler Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler ve Düşünülen Çözümleri", *Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Samsun, 1992, s. 119.

sadece araştırmacıya değil aynı zamanda okuyucuya da karşılaştırmalı yöntem konusunda bilgi aktarmakta ve iki metot arasındaki farkı ve benzerliği göstererek anlatmak istediğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Şaban Kuzgun, "Mukayeseli Dinler Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler ve Düşünülen Çözümleri" adlı makalesinde, öncelikle karşılaştırma metodunun uygulanması sırasında karşılaşılması muhtemel zorluklara değinmekte ve bu metodunu uygulayacak araştırmacılara bazı önerilerde bulunmaktadır. Onun altını çizdiği hususları ve tavsiyeleri şu şekilde aktarmak mümkündür.

Kuzgun, karşılaştırma metodunu kullanacak araştırmacıların karşılaşacakları bir takım güçlüklerden bahsederken, özellikle mensubu kalmamış dinlerin araştırılmasında ortaya çıkan zorluklara değinmiştir. Mensubu veya cemaati olmayan dinlerin karşılaştırılmasının imkânsız olmadığını ancak bilgi, gözlem ve değerlendirme konusunun çok çok zor alacağını ve elde edilecek sonuçların eksik kalacağını vurgulamıştır. Karşılaşılması muhtemel güçlükleri sıralarken; ezoterik dinler ya da dini gruplar ile alakalı meselelerin de bu noktada önemli olduğunu, bu gibi dinler sır esasını korudukları için sağlıklı bilgi almanın zor olabileceğine işaret etmiştir. Bir diğer güçlüğün ise kaynak kullanımı hususunda olduğunu belirtmiş, karşılaştırma yapılırken kullanılan kaynakların eşit ve denk olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu konuda karşılaşılacak başka güçlüklerin de olabileceğini ifade etmiştir. Kuzgun, karşılaştırmalı yöntemin uygulanması esnasında karşılaşılması muhtemel bir diğer güçlüğü açıklarken, konu ile alakalı malzemeler tespit edildikten sonra bunların mutlaka tasnif edilmesi ve ardından da değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Böyle yapılmadığı zaman çalışmaların; sadece yığın haline getirilmiş bilgilerden ibaret olacağı ifade etmektedir.

Karşılaştırmalı yöntemi kullanan araştırmacıların teorikte olduğu kadar pratikte de karşılaşmaları ihtimal dâhilinde olan zorluklar vardır. Bu gibi durumlarda araştırmacı her ne olursa olsun tarafsız olmalı ve tarafsızlığını titizlikle çalışmasına yansıtmalıdır. Bu konuda Kuzgun, ünlü Dinler Tarihçisi Şehristani'nin yaşadığı dönemin şartlarına göre değil bilimsel objektifliğin esaslarına göre hareket ettiğini örnek vermektedir.[10] Nitekim Kuzgun göre araştırmacı, "Din Fenomenolojisi çalışmalarında olduğu gibi Karşılaştırmalı

[10] Bkz. Şaban Kuzgun, "Şehristani'nin Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve "el-Milel ve'n-Nihal" İsimli Eserinin Dinler Tarihi İle İlgili Önemli Bölümlerinin Tercümesi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, Kayseri, 1985, s. 184.

Dinler Tarihi Çalışmalarında da "Nötral" pozisyonda olmalıdır, yani hüküm vermekten kaçınmalıdır. Ona göre Felsefi Fenomenolojide özü kavramak ve eşyanın realitesinden sarfı nazar etmek için uygulanan "epoche" (ayraca alma) karşılaştırmalı araştırmalarda da uygulanmalıdır. Karşılaştırmayı yapan kişi kendi inanç ve kanaatlerine "epoche" uygulamalıdır. Karşılaştırma esnasında mutlak olarak tarafsız kalmak demek hüküm vermemek demektir. Ancak bu durum bir değerlendirme yapılmasını engellemez. Karşılaştırmalı araştırma yapan bir kişi sadece dini fenomenleri saymakla kalmaz onlar bir değerlendirmeye tabi tutar."[11]

Yukarıda karşılaştırmalı çalışmalar örneği özelinde "araştırmacı hüküm vermekten kaçınmalıdır" ve "tarafsız olmak hüküm vermemek demektir" gibi ibareler yer almaktadır. Bu ifadeler aslında tarafsızlık ilkesinin gereğidir. Çünkü hangi din olursa olsun ele alınan bir fenomen hakkında lehte veya aleyhte ifadeler kullanmak doğru değildir. Böyle bir durum "mutlak yargıda" bulunmak anlamına gelir. Asıl yanlış olan taraf budur. Yoksa bilimin gereği olarak yapılan çalışmalar hakkında "değerlendirmelerde bulunmak" elzem bir meseledir. Değerlendirmenin mevcut veriler ışığında olması, muhatabı ne kabule ne de redde zorlamayacağı için bilimselliğe zarar vermeyecektir.

Şaban Kuzgun karşılaştırmalı çalışmalarda karşılaşılan güçlükleri tespit ettikten sonra, bu meselelerin çözümü noktasında öneri ve tavsiyelerde bulunmaktadır. Zira bazılarına göre herhangi bir dine mensup olmak demek; objektif bir karşılaştırma yapamamak anlamına gelmektedir. İşte bu noktada Kuzgun, karşılaştırma yapmak için dinsiz mi olmak lazım? diyerek eleştirisini soru sorarak dile getirmektedir. Ardından bu görüşün tam aksini dile getirenlerin görüşlerine de yer vermekte ve dinsiz olmak dinlere karşı menfi tavır sergilenmesine yol açabileceğini ileri sürenlerin de olduğunu zikretmektedir. Üçüncü bir görüşe daha yer veren Kuzgun; karşılaştırma yapacak olan araştırmacının kendi inandığı dinin haricindeki iki dini karşılaştırmasının daha doğru bir yaklaşım olacağını ileri sürenleri de yeri gelmişken ifade etmektedir. Bütün bu görüşlerin ardından Kuzgun, insan ya bir dine mensuptur veya değildir. Onun hem dindarlığı hem de dinsizliği karşılaştırma yapmasını engelliyorsa ne yapacaktır? Karşılaştırma yapmak tamamı ile imkânsız mıdır? gibi sorular sormakta ve neticede ulaştığı kanaati şu şekilde dile getirmektedir. "Kişi ister bir dine bağlı olsun isterse dinsiz

[11] Kuzgun, "Mukayeseli Dinler Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler ve Düşünülen Çözümleri", s. 120-121.

olsun karşılaştırma öncesinde kendi dini inancını veya dinlere karşı menfi tavrını paranteze almalı, lehte veya aleyhte bütün eski inanç ve görüşlerden uzaklaşmalıdır. Bunu yapabilen kişi karşılaştırmalı araştırma yapabilir." [12]

Şaban Kuzgun'un karşılaştırmalı yöntemin nasıl uygulanması gerektiği ile alakalı tespit, tahlil ve tavsiyelerine kısaca değindikten sonra, onun karşılaştırmalı metodu nasıl uyguladığını çalışmalarından seçtiğimiz bazı örnekler üzerinden değerlendirmek gerekmektedir. Bu çerçevede Kuzgun'un kaleme aldığı; kitap, makale, bildiri, söyleşi v.b bütün çalışmalara ulaşılmıştır ve bunların çok büyük bir bölümü elimizde mevcuttur. Lakin takdir edersiniz ki bu çalışmaların tamamını, özelde karşılaştırmalı yöntemle ele alınmış olsa bile, hepsini burada değerlendirmek imkân dâhilinde değildir. Bu sebepten söz konusu çalışmaların arasından bazıları seçilmek suretiyle mesele ele alınmış, bu noktada dahi bazı meseleler ön plana çıkarılarak değerlendirilmiştir. Bunların arasında daha ziyade Hazar ve Karay Türkleri, Hz. İbrahim ve Haniflik, Dört İncil ve Farklılıkları ile Mukayeseli Dinler Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler ve Düşünülen Çözümleri gibi çalışmalara öncelik verilmiştir.

2.1. Hz. İbrahim ve Haniflik Meselesi

Şaban Kuzgun'un kaleme aldığı eserlerden biri, "İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik" adlı çalışmadır. O, bu çalışmada; Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet açısından önemsenen şahsiyetlerden biri olan Hz İbrahim'i konu edinmiştir. Nitekim bu üç din, bir şekilde Hz. İbrahim ile irtibat kurmuştur. Yahudiler soylarını ona dayandırmakta, Hıristiyanlar Hz. İsa'nın, Müslümanlar ise Hz. Muhammedin soy kütüğünde ona yer vermektedir. Bu çerçevede Kuzgun, Hz. İbrahim'in hayatını, öğreti, inanç ve uygulamalarını söz konusu dinlerin kaynaklarına dayalı ve mukayeseli bir şekilde ele almaya gayret göstermiştir. Nitekim Kuzgun 'un, çalışmalarında dinler tarihçilerinin başvurduğu temel yöntemleri kullanmaya azami gayret gösterdiğini, bu noktada karşılaştırma metodunu ise sıklıkla kullandığını söylemek mümkündür. Bütün araştırmalarında olduğu gibi ilmi gerçekleri ortaya koymayı ana prensip haline getiren Kuzgun, konuların derinliğine inerek tarafsız değerlendirmelerde bulunmuştur.

Kuzgun, Hz. İbrahim ve Haniflik hakkında bugüne kadar bilinen bilgileri doğrudan nakilden kaçınmış, İslam kaynaklarındaki bilgileri tahlil

---

[12] Kuzgun, "Mukayeseli Dinler Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler ve Düşünülen Çözümleri", s. 122.

ederek, birinci el kaynaklardan Kuran'ın, İncillerin ve Yahudi Kutsal metinlerinin bu konuda vermiş oldukları bilgileri, çok daha detaylı olan Yahudi rivayetlerindeki haberlerle karşılaştırarak bir sonuca varmaya çalışmıştır.[13]

Kuzgun, Hz. İbrahim ve Haniflik meselesini ele alırken, özellikle bazı konuları ön plana çıkarmıştır. Mesela Hz. İbrahim'in yaşadığı dönem, doğum yeri konusundaki bilgiler, çocukluk ve gençlik yıları ve göç hadiseleri, Hacer ve İsmail meselesi, Kurban olayı, Kâbe'nin inşası, Millete İbrahim olgusu, çeşitli ibadetler, Hz Muhammedin peygamberliğini ilk ilan ettiği dönemde Mekke'de yaşadığı varsayılan ve Hanif oldukları üzerinde durulan kişilerin durumları, bunlardan bazılarıdır. Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki bu çalışmada ele alınan konular daha ziyade İslam kaynaklarına dayandırılmıştır. Zira kitabın adından da bu anlaşılmaktadır. Ancak bazı konular ele alınırken karşılaştırmalı metot uygulanmış ve diğer dinlerin başta kutsal metinleri olmak üzere diğer kaynaklarına da atıfta bulunulmuştur.

Bu çerçevede Kuzgun'un önemle üzerinde durduğu nokta şudur ki O, Kuran'da Hz. İbrahim'in hayatı hakkında bilginin yer almadığını, buna karşın Tefsir, Hadis ve İslam Tarihi kaynaklarında geniş ve ayrıntılı bir şekilde onun hayatına yer verildiğini belirtmektedir. Bu çerçevede o, Hz. İbrahim konusunda İncillerde ve Yahudi rivayetlerinde yer alan haberlerle diğerlerini, yani İslami kaynakları karşılaştırarak, sadece o meseleyi değil aynı zamanda İslam kaynaklarına giren "İsrailiyatı" da tespit etmeye çalışmıştır.[14]

Kuzgun'un bu konudaki yaklaşımına bir örnek de Hz. İbrahim'in doğduğu yer konusundaki ihtilafları dikkate aldığı çalışmasını örnek gösterebiliriz. O, 1997 yılında Şanlıurfa'da düzenlene I. Hz. İbrahim Sempozyumunda; "Hz. İbrahim'in Doğum Yeri" adlı bir bildiri sunmuştur. Bu bildiride aynı şekilde karşılaştırmalı yöntemin esaslarını uygulamaya çalışmış, çeşitli kaynaklardaki bilgileri karşılaştırarak sonuçta Hz. İbrahim'in Harran'da dolayısıyla da çok büyük bir ihtimalle Urfa'da doğduğunu ileri süren görüşü desteklediğini ve bu görüşe katıldığını ifade etmiştir.[15]

---

13 Bkz. Karataş, *Şaban Kuzgun'un Dinler Tarihi Bilimindeki Yeri*, s.16-17.

14 Bkz. Şaban Kuzgun, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik*, Kayseri, 1985, s. 20-21, 110-112; Bkz. Karataş, *Şaban Kuzgun'un Dinler Tarihi Bilimindeki Yeri*, s. 73.

15 Bkz. Şaban Kuzgun, "Hz. İbrahim'in doğum Yeri", *1. Hz. İbrahim Sempozyumu*, Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları No: 29, Şanlıurfa, 2007, s. 35-38.

2.2. Karailik ve Rabbani Yahudilik Arasındaki Farklılıklar Meselesi

Şaban Kuzgun, "Hazarların Yahudileşmesi ve Karai İnancı Üzerine Bir Araştırma" adı ile doktora tez çalışması olarak hazırladığı, daha sonra "Hazar ve Karay Türkleri" başlığıyla yayınladığı çalışmasında; Karailik ile Rabbani Yahudilik arasındaki farklılıkları karşılaştırma yöntemini uygulayarak tespit etmiş ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Burada söz konusu iki mezhebin görüşlerini ele alarak meseleyi tetkik etmek yerinde olacaktır. Kuzgun, bu iki mezhebin temelde sözlü rivayetler konusunda muhalif olduklarını belirttikten sonra bu mezhepler arasındaki farklılıkları şu şekilde dile getirmiştir.[16]

➢ Rabbani Yahudiler, Yahudi hukukunun esas kaynağının Sözlü Tora olduğunu kabul ederler, icma ve kıyas gibi prensipleri, hüküm çıkarmada delil olarak kabul etmezler.

➢ Karailer ise Yazılı Tora'yı Musevi hukukun ana kaynağı olarak kabul ederler, sözlü Tora'yı reddederler.

➢ Rabhani Yahudiler, Hz. İsa ve Hz. Muhammed' in peygamberliğini asla kabul etmez.

➢ Karailer bu iki peygamberin peygamberliğini kabul ederler, fakat onları müstakil şeriat sahibi peygamberler olarak değil de, Salih birer nebi olarak tanırlar.

➢ Rabbani Yahudiler, yılbaşının, ayların ve bayram günlerinin tespitini hesap yolu ile yapıp, Şabat Şeni ayını iklim şartlarına bakmadan ayarlarlar.

➢ Karailer, bütün bunları hava açık olduğu zamanlarda hesap yolu ile değil de ayı gözleme yolu ile yaparlar. Eğer hava kapalı olursa hesap yolu ile yaparlar. Şabat Şeni ayını hasatın uygunluğuna göre seneye ilave ederler.

➢ Rabbani Yahudilerde Şabat günü yasakları hafifdir.

➢ Karailer'de bu yasaklar oldukça ağırdır. Karailerde cumartesi günü ibadetin dışında hiçbir şey yapılamaz, ateş yakılamaz, gömleğin dışında ceket, palto, ayakkabı vb. hiçbir şey giyilemez, gezilemez, dünya kelamı konuşulamaz.

➢ Rabbani Yahudilerde Şavvot bayramı her zaman pazar gününe denk gelmez.

➢ Karailerde Şavvot bayramı mutlaka pazar gününe denk getirilir.

➢ Rabbani Yahudiler, ilaçla tedaviyi kabul ederler.

➢ Karailer, doktora gitmezler ve ilaçla tedaviyi kabul etmezler.

➢ Rabbani Yahudilerde Karailere göre oruç günleri daha azdır.

---

[16] Bkz. Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, 1993, s. 189-192.

➢ Karailer, 70 günlük orucun yanı sıra her ayın yedisinde ve Purim gününde oruç tutarlar.

➢ Karailerdeki evlenme yasağı Rabbanilere göre çok daha sıkıdır. Karailer Tevrat'ta geçen yasaklan Rikkub denilen genişletme metodu ile daha da yaygınlaştırmışlardır. Bu metotla, evli kadın ve erkeğin akrabaları, bir birlerine kan bağı ile akraba olmuş kabul edilerek yasak oldukça genişletilmektedir. Karailere göre kocanın bütün akrabaları kadının, kadının bütün akrabaları da kocanın aynı derecede akrabası sayıldığı gibi, eşler boşansa ve yeniden başkaları ile evlenseler, yeni evlenilen kimselerin bütün akrabaları boşanılan eşlere dahi aynı derecede akraba olmaktadırlar. Rabbaniler, yeğenlerle evlenmeyi yasaklamazken, Karailer erkek veya kız kardeşten olma yeğenlerle evlenmeyi yasaklarlar Rabbaniler, ölen bir kimsenin dul karısının, ölenin kardeşi ile evlenmesini mecbur tutarlarken, Karailer bu evliliği kabul etmezler, onlar Tevrat'ta geçen emri, kadının akrabalardan biri ile evlenmesi gerektiği şeklinde yorumlarlar.

➢ Karailer, savaş sırasında alınan esir kadınlardan sadece bekâr olanlarla evlenilebileceğini, evli esir kadınlarla evlenilemeyeceğini söylerler.

➢ Rabbaniler, ister evli, isterse bekâr olsun, savaş esiri bütün kadınlarla evlenilebileceğini kabul ederler.

➢ Karailer'de temizlik kuralları Rabbanilere göre çok daha sıkıdır. Karailer'de helalar mutlaka evlerin dışına yapılmalıdır. Rabbanilerde böyle bir zorunluluk yoktur. Karailere göre Tora okumak, Kenesaya girmenin yanı sıra yemekten önce ve defi hacetten sonra ellerin ve ayakların mutlaka yıkanması gerekir.

➢ Karailer, sünnet adetlerinin uygulanmasına Rabbanilerden daha fazla titizlik gösterirler. Karailer sünneti çocuğun doğumunun sekizinci gününde ona Şabat elbisesi giydirerek yaparlar. Karailerde Sünneti yapan kişi ve sünnet aleti takdis edilmelidir.

➢ Rabbani Yahudilerde zekât, sadece topraktan kaldırılan mahsüllerden verilirken, Karailerde madenlerin dışında her türlü maldan zekât vermek gerekir.

➢ Karailer ile Rabbaniler arasında eti yenen ve yenmeyen hayvanlar konusunda ihtilaflar vardır. Rabbanilere göre bir sığırın veya koyunun kendisi ile beraber yavrusunu aynı günde kesmek caiz değildir. Karailer, bu yasağı daha da genişleterek sığır veya koyun yavrusunun annesi ile beraber aynı günde kesilmesini yasakladıkları gibi, yavrunun babası ile beraber de

kesilmesini yasaklamışlardır. Ayrıca Karailer, hamile olan dişi hayvanın kesilmesini haram sayarken, Rabbaniler bunu haram saymamaktadırlar.

➢ Karailerin günlük ibadetleri Rabbanilerden farklıdır. Rabbaniler günde üç vakit ibadet ederlerken, Karailer iki vakit ibadet yaparlar. Rabbanilerin sabah yaptıkları ibadete "Şaharit", ikindi vakti yaptıkları ibadete "Minha", akşam yaptıkları ibadete ise "Maariv" ismi verilmektedir. Bu akşam ibadeti, birinci ve ikinci ibadet kadar mühim değildir. Karailerin sabahleyin yaptıkları ibadete "Bukur", akşam yaptıkları ibadete ise "Urub" adı verilmektedir. Günlük ibadetlerde ve bayram günlerinde okunacak dualar Rabbanilerde değişik yerlerden alınabildiği halde, Karailer duaların büyük bir kısmını Zebur'dan okurlar. Rabbanilere göre duaların ezbere okunması şart değilken, Karailere göre duaları ezbere okumak esastır.

➢ Rabbanilerde ruhban sınıfı vardır. Karailerde ise yoktur. Rabhanilere göre ibadet İbranice yapılmalıdır. Karailere göre ise, duanın bir kısmı İbranice olmalı, diğer bir kısmı ise milli dil ile olmalı ve her millet kendi dili ile ibadet etmelidir.

➢ Miladi VIII. Yüzyılın birinci yarısında net olarak ortaya çıkan Karaî mezhebi Rabbani mezhebi gibi anti proselitst bir yapıya sahip değildir. İsrail oğullarının dışında kalan ırklardan insanlar Karai mezhebine girebilirler. Rabbaniler ise diğer insanları kendi mezheplerine kabul etmezler. Yahudi ırkından bir kimse Karai olabildiği gibi bir Arap veya Türk de Karai olabilir. Fakat bir Türk veya Arap Rabbani olamaz.[17]

Şaban Kuzgun, genellikle eski Hazar ülkesinin sınırları içerisinde (bugünkü Kırım, Balkanlar ve Kafkasya) kalan topraklarda yaşayan ve kendilerini Hazar kültürünün mirasçısı ve Hazar ırkının devamı olarak gören, Türkçe konuşan ve Musevi olan Karayların tarihini, kültürünü ve dinini çeşitli başlıklar altında incelemiştir. Yukarıda karşılaştırmalı yöntemle ele aldığı konunun haricin de benzer yaklaşımlar sergilediğini söyleyebiliriz.

2.3. İncillerde ve Hıristiyanlıkta Peygamberlik Meselesi

Şaban Kuzgun'un genel olarak karşılaştırma metodunu kullanarak yazdığı bir diğer eseri ise "Dört İncil Yazılması, Derlenmesi, Muhtevası, Farklılıkları ve Çelişkileri" dir. Kuzgun bu eserin önsözünde herhangi bir inancın savunuculuğunu yapmadığı gibi başka bir dini veya inancı da gözü kapalı bir şekilde eleştirmediğini ifade etmiştir. Hristiyanların kutsal kabul

[17] Bkz. Şaban Kuzgun, "Karay Türklerinin Dünü Bugünü", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ, 2000, S. 5, s. 1.

ettikleri Yeni Ahit'in içindeki Matta, Markos, Luka, ve Yuharına İncillerinin yazılması, derlenmesi ve muhtevasında ortaya çıkan farklılıkları ve çelişkileri, kitapların özüne sadık kalarak metin ve senet yönünden karşılaştırmış, herhangi bir mezhebin değil de bütün Hıristiyan mezheplerinin üzerinde ittifak ettiği yazmaları ele alarak, konunun bilimsel gerçekliğe uygun işlenmesine itina göstermiştir.

Şaban Kuzgun, "Dört İncil Yazılması, Derlenmesi, Muhtevası, Farklılıkları ve Çelişkileri" adlı eserinde Hıristiyanlıktaki peygamberlik olgusunu işlerken Yahudilik, Sabiilik ve İslam'ın peygamberlik anlayışlarını verdikten sonra özellikle İslamiyet'in ve Hıristiyanlığın peygamberlik müessesine bakış açılarını ve değerler noktasını karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Bunun yanı sıra o, Hıristiyanlıktaki peygamberlik anlayışını, vahiy ve ilhama bakış açıları ışığında değerlendirmiş, ilk insanla başlayan bu dini olguyu bazı dinlerdeki; örneğin Yahudilik, İslamiyet, Hinduizm (Brahmanizm) ve Sabiilikteki peygamber anlayışlarıyla karşılaştırmıştır. Kuzgun bu değerlendirmenin ardında diğer dinlerdeki peygamber olgusuna dikkat çekmekte ve karşılaştırma yapmaktadır. Sabiilikte peygamberlik anlayış ve inancı olmakla beraber, bu dine göre insanlardan peygamber olamaz. Peygamberler ancak temiz, ruhani varlıklar olan meleklerden olabilir. Hinduizm'de ise peygamberlik müessesesi kökten inkâr edilmekte, ne insanların ve ne de meleklerin peygamber olamayacağı, ancak insanın aklının kendi peygamberi olabileceği ileri sürülmektedir. Böylece Hıristiyanlıktaki peygamber olgusunu değerlendirirken, başka dinlerden örnekler vermek suretiyle konuya açıklık getirmeye çalışmıştır. O, bu çerçevede Hıristiyanlıktaki "ilah-peygamber" anlayışını, putperestliğin yaşarken insan öldükten sonra tanrılaşan "ulu-kişi motifiyle" benzerlik gösterdiğinin altını çizmiş, "İnsan-Peygamber-İlah" üçlüsünün benzer ve farklı noktalarını ele alarak değerlendirmelerde bulunmuştur.[18]

İslamiyet ve Yahudilikte peygamberlerin ulûhiyetle alakaları yoktur. Peygamberler insandır, emirleri Allah'tan alırlar. Hz. Musa devamlı olarak Allah ile konuşmuş, O'ndan aldığı emir ve yasakları insanlara ulaştırmıştır. Yahudilikte Kadir-i Mutlak bir ilah ve O'ndan kayıtsız şartsız emir ve yasaklar alan peygamber motifi vardır. Başta Hz. Musa olmak üzere bütün Yahudi peygamberleri daima Allah'tan vahiyler almışlardır. Bu peygamberler hiçbir zaman kendi kendilerine vahyeden durumunda olmamışlar, vahiy

[18] Bkz. Şaban Kuzgun, *Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları ve Çelişkileri*, Ankara, 1996, s. 139.

konusunda kendilerine vahyeden Allah'ın, mutlak iradesine tabii olmuşlardır. Hz. Musa, Allah'ın kendisine Sina Dağında vahyettiği şeyleri, anında taş levhalara yazmıştır. Tevrat' a göre, vahyeden ile vahyi alan arasında her hangi bir aracı bulunmamaktadır. Bir peygambere Allah'tan gelen vahiy için, aracı bir meleğe ihtiyaç olduğuna dair Tevrat'ta açık bir ifade mevcut değildir. Yahudilikle peygamber insanlardan olmalıdır. İslamiyet'e göre peygamberler mutlaka insanlardan olmalıdır. Allah'tan gelen vahyi, peygamberlere ulaştıran bir melek vardır ve bu melek Cebrail'dir. İslamiyet'e göre Allah (C.C.), ilahlıkta kemale ermiştir. O, bütün kemal sıfatları ile muttasıf ve bütün noksan sıfatlardan münezzehtir, birdir, ortağı, yardımcısı ve benzeri yoktur. Peygamberler de peygamberlikte kemale ermişlerdir, bunların ulûhiyetle hiçbir alakaları yoktur. Bununla beraber onlar insan olarak diğer bütün insanlardan daha üstündürler. Peygamberlerden zelle, yani küçük kusur sadır olabilir, ama onlar büyük günah işlemezler. Burada önemli bir farkı belirtmek gerekir. İslamiyet'e göre peygamberler, kötü şeyleri, büyük günahları asla işlemezler veya bunları işleyenler peygamber olamazlar.[19]

Kuzgun, Hristiyanlık'taki peygamberlik anlayışını açıklarken, İncillerde ve Yeni Ahidin diğer kitaplarında sık sık peygamber kelimesinin geçtiğini ve peygamberlerden bahsedildiğini belirmektedir. O, İncillerde bu kelimenin manası üzerinde net ve berrak bir açıklamayı bulmanın mümkün olmadığına değinmektedir. Çünkü İncillerin bazı bölümlerinde İsa'nın ulûhiyeti "Ben babadayım, baba da bendedir" gibi cümlelerle açıklanmakta, kelam olan Allah'ın, İsa'da vücut kisvesine büründüğü ve böylece insanlar arasında dolaştığı, yani onun ilahlığı ve dolayısı ile peygamber olmadığı ilan edilmektedir. Ancak bazı bölümlerinde ise, onun peygamberliğine delalet edebilecek ifadeler yer almaktadır. Kuzgun'a göre, Hristiyanlıkta açık ve net bir peygamberlik anlayışı yoktur. Hristiyanlar, Yahudilerin kutsal kitabı Tanahı, Eski Ahid adı altında kabul ettiklerinden bu olaya bağlı olarak Yahudi peygamberlerine inanırlar ve Yahudilikteki günahkâr, yalancı, hilebaz peygamberlik anlayışını benimserler. Hıristiyanlık'ta, İslamiyet'te olduğu gibi sıfatları ve görevleri belli bir peygamberlik anlayışı yoktur. İslamiyet'in aksine Hristiyanlık'ta peygamberliğin sınırları çok muğlaktır. Kimin peygamber olduğu, kimlerin peygamber olmadığı pek belli değildir. Bu dine göre İsa, ilahlık mertebesinde olduğundan peygamber değil, peygamberden daha yüksek bir konumdadır. Hıristiyanlar Havarilere "Resul" yani peygamber

[19] Bkz. Kuzgun, *Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları ve Çelişkileri*, s. 139-141.

demektedirler. Hristiyanlık'ta Havarilerin yanı sıra, İsa'nın diğer öğrencileri de peygamber sayılırlar.[20]

Kuzgun'a göre, Hıristiyanlıktaki peygamberlik anlayışı, diğer dinlerin peygamberlik anlayışından farklıdır. Zira Hıristiyanlıkta İsa'nın sadece sözleri değil, bizzat kendi varlığı ve mevcudiyeti de vahiy kabul edilir. Böyle olunca İsa, bir peygamberden çok, bir ilah olarak kabul edilmektedir. Hristiyanlığa göre İsa, bir insan peygamber değil, insan suretine girmiş bir ilahtır. O, belki bir vahiy almaktadır, ancak baba olan Rab Allah, onun vücuduna hulul ettiğinden ve onunla bütünleştiğinden o da ilahlaşmıştır ve kendi kendine vahyeden durumuna gelmiştir. Hıristiyanlar, İsa'nın, Hz. Muhammed ve Hz. Musa gibi vahiy aldığını kabul etmezler. Kuzgun, İslamiyet'in peygamberlik anlayışını bu noktada Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın peygamberlik anlayışı ile karşılaştırarak şu tespitlerde bulunmuştur. Bu iki dinde peygamberlerin masumiyetleri İslamiyet 'teki gibi açık değildir. Mesela Hz. Musa Sina dağında iken, Hz. Harun, Tevrat'ın verdiği habere göre, kendi elleri ile halkının tapması için put yapmıştır. Bu İslami esaslara şirktir, küfürdür. Yine Tevrat, Yahudilerin Mısır'dan çıktıkları sırada Hz. Musa 'nın onlara, Mısırlıları soymaların ve mallarını çalmalarını söylediğini haber vermektedir. Kuzgun bu ve benzeri örneklerden yola çıkarak peygamberlik müessesesi konusunda dinler arasında benzer noktaların olabileceği gibi farklılıklarında olabileceğine işaret etmiştir. Böylece karşılaştırmalı metodun nasıl uygulanması gerektiği konusunda teorikte bilinenleri pratikte kullanmıştır.[21]

2.4. İsa'nın Nesebi Meselesi

Şaban Kuzgun, İsa'nın Nesebi konusunda Hıristiyan kutsal yazmalarını temel alarak karşılaştırma yöntemini şu şekilde uygulamıştır. Dört İncil'den ikisi, Markos ile Yuhanna, İsa'nın nesebinden hiç bahsetmezler. Diğer iki İncil, yani Matta ile Luka ise onun nesebinden bahsetmekle beraber, verdikleri soy kütüğü bakımından bu iki İncil arasında açık bir fark/çelişki vardır. Kuzgun bu İncillerdeki bilgileri karşılaştırdığında Hz. İsa'nın atalarıyla ilgili muğlak bir durumun ortaya çıktığını belirtmiştir. Şöyle ki Matta İncili, İsa'nın soy kütüğünü Hz. İbrahim'e kadar götürmekte, ondan ileriye görütmemektedir. Luka incili ise İsa'nın nesebini Hz. Adem'e kadar ulaştırmaktadır. Matta'da İsa'dan Hz. İbrahim'e kadar kırk kişi sayılırken, Luka'da elli beş kişi sayılmaktadır. Luka, Hz. İbrahim'den Hz. Adem'e kadar

[20] Bkz. Kuzgun, *Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları ve Çelişkileri*, s.142-146.
[21] Bkz. Kuzgun, *Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları ve Çelişkileri*, s. 139-147.

ayrıca yirmi kişi saymaktadır. Bu kısım Matta'da yoktur. Luka'nın verdiği soy kütüğünde toplam isim sayısı yetmiş beşe ulaşmaktadır.[22]

Kuzgun eserinde İsa'nın nesebiyle ilgili başka bir ihtimalin daha olabileceğini şu şekilde dile getirmektedir. Matta'nın vermiş olduğu listede bazı isimler unutulmuş olabilir. Luka, Matta'nın unutmuş olduğu isimleri listesine ilave ederek sayıyı yetmiş beşe çıkarmış olabilir. Ancak o, bu ihtimalin mümkün olamayacağını karşılaştırdığı eserleri temel alarak izah etme yoluna gitmiştir. Nitekim ona göre; Matta'nın birden kırka kadar saymış olduğu isimlerle, Luka'nın birden elli beşe kadar saydığı isimler arasında büyük farklılıklar vardır. Matta'nın İsa'nın atası olarak zikrettiği isimlerden yirmi üç tanesini Luka hiç zikretmiyor. Luka'nın, İsa'nın atası olarak zikrettiği isimlerden otuz sekiz tanesini de Matta hiç zikretmiyor. İki İncil'de yer alan iki farklı ve ayrı soy kütüğü vardır ve bunların birbirini tamamlaması imkânsızdır. Kuzgun, eserinde bu durumu daha açık bir şekilde göstermek için her iki İncil'de verilen soy kütüğünü karşılıklı olarak bir tablo halinde İsa'nın Ataları başlığı ile takdim etmiştir. Ayrıca iki listede yer alan isimlerin büyük bir çoğunluğunun birbirine uymadığı gibi, uyan isimlerin sıradaki yerlerinin de farklılık arz ettiğini ileri sürmüştür. Ayrıca Luka'nın ilave ettiği isimlerin, Matta'nın eksik bıraktığı isimler olmadığını, iki İncilin de farklı soy kütükleri verdiklerini ortaya koyarak özellikle Matta'da Hz. Süleyman, İsa'nın atası olarak zikredilirken, Luka'da Hz. Süleyman'ın soy kütüğünde yer almadığına dikkat çekmiştir.[23]

2.5. İsa'nın Tabiatı Meselesi

Kuzgun'a göre Hristiyanlar, İncillerde geçen "Allah'ın oğlu" tabiri ile Allah' ın, İsa'nın bedenine girerek oraya yerleştiğini ve İsa'nın vücudunda tecelli ederek göründüğünü, dolayısı ile İsa'nin ilahlaştığını iddia etmektedirler. Aslında İncillerde Hz. İsa için söylenen "Allah'ın oğlu" tabiri, onun ilahlığına delalet etmez. Çünkü "Allah'ın oğlu", "babanın oğlu" tabirleri sadece Hz. İsa için değil, Havariler için, hatta Hz. İsa'ya inanan bütün Hristiyanlar için de kullanılmaktadır. Kuzgun, Muharref İncillerde İsa'nın "İnsanoğlu" ve "Allah'ın Oğlu" olarak anılması konusunda Sinoptik İncillerde (Matta, Markos, Luka) zaman zaman İsa'nın, kendisinden, adeta ulûhiyetini yalanlarcasına "İnsanoğlu" diye bahsettiğine şahit olunduğunu belirtmiştir. Fakat bu İncillerin diğer bazı yerlerinde "Allah'ın Oğlu" tabirinin geçtiğini de

---

[22] Bkz. Kuzgun, *Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları ve Çelişkileri*, s. 305-308.
[23] Bkz. Kuzgun, *Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları ve Çelişkileri*, s. 309-311.

görmekteyiz. Bir insan hem Allah'ın oğlu, hem de İnsanoğlu olabilir mi? İnsanoğlunun Allah'ın oğlu olması mümkün müdür? Elbette mümkün değildir. Eğer mümkündür dersek, İnsan=Allah olması gerekir, bu ise imkânsızdır. Çünkü Allah, yaratıcı, insan ise yaratılandır. Elbette yaratılan, yaratıcı olamaz. İncillerde bu iki ifadenin (Allah'ın oğlu ve İnsanoğlu) İsa için kullanılması açık bir çelişkidir. İsa, ya insanoğludur veya Allah'ın oğludur. O, hem Allah'ın oğlu, hem de İnsanoğlu olamaz. Kuzgun'a göre İncillerde İsa'nın hem insanlığına, hem de ilahlığına delalet eden sözler bulunduğuna göre burada birbirine zıt iki hüküm ortaya çıkmaktadır. Bu birbirine zıt iki hükmü birlikte kabul etmek mümkün değildir. İnsan suretinde olan birinin ilahlığı aklen muhal olduğuna göre, "insanoğlu" tabirinin zahiri manasını alıp, "Allah'ın oğlu" tabirini te'vil etmek gerekir. O, İncillerde geçen "Allah'ın oğlu" deyimi ile gerçekten Allah'ın oğlunun kastedilmediğini, bu ifade ile mecazen, Allah'ın biricik sevgili kulunun kastedildiğini iddia etmektedir.[24]

2.6. İsa'nın Çarmıha Gerilmesi ve Yeniden Dirilişi Meselesi

Şaban Kuzgun, "Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri" adlı eserinde, İsa'nın tutuklanmasından sonra muhakeme edilişi, çarmıha gerilişi, mezara konuşu, dirilişi ve benzeri konuları; İncillerde verilen bilgilere dayanarak karşılaştırmalı olarak ele almış ve değerlendirmelerde bulunmuştur.

Matta ve Markos İncillerine göre İsa'nın tutuklanmasından sonra, talebeleri oradan kaçmışlardır. Luka İncilinde bu konuda bir açıklık yoktur. Fakat Markos İncili, İsa tutuklandıktan sonra bir gencin onun arkasından gittiğini, onu yakalamak istediklerinde üzerindeki elbiseyi bırakarak İsa'nın peşinden koştuğunu ifade etmektedir. Diğer İncillerde bu gençten bahsedilmemektedir.[25]

İsa tutuklandıktan sonra yapılan mahkeme, Matta, Markos ve Yuharına'ya göre aynı gece Yahudi meclisinin önünde cereyan etmiştir. Luka'ya göre İsa, aynı gece değil, ertesi gün muhakeme edilmiştir. Luka'ya göre hâkim Pilatus, İsa'yı muhakeme edilmek üzere Galile (Celile) hâkimi Herodos'a göndermiştir. Diğer İncillerde bu konuda herhangi bir bilgi yoktur. Matta'ya göre Pilatus, İsa'nın beraat etmesi gerektiği kanaatine vardıktan sonra, ellerini suile yıkamış ve "Ben bu iyi insanın kanından beriyim" demiştir. Diğer İnciller bu konuda bilgi vermemektedir. Matta'ya göre Pilatus, İsa'yı serbest bırakmaya karar verip, bunu Yahudilere açıkladığı

[24] Bkz. Kuzgun, *Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları ve Çelişkileri*, s. 324-326.
[25] Bkz. Kuzgun, *Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları ve Çelişkileri*, s. 332.

zaman Yahudiler, "Onun kanı bize ve çocuklarımıza borç olsun" demişlerdir. Bu husus diğer İncillerde bu şekilde yer almamaktadır. Kuzgun, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi ile ilgili olarak İncillerde yer alan haberlerde başlıca şu farklılıkları tespit etmektedir.[26]

İsa'nın çarmıha gerildiği ağacı, çarmıha gerildiği yere, Yuhanna'ya göre bizzat İsa taşımış, Sinoptik İncillere göre ise Kirene'li Simun taşımıştır. Çarmıha gerilmeden önce askerler, İsa'ya içmesi için Markos' a göre şarap verdiler. Matta'ya göre ise, ekşi sirke verdiler. İsa'ya verilen içecek şarap mı, yoksa sirke mi? İki İncil farklı farklı bilgiler vermektedir. Diğer iki İncil ise bu konuda hiçbir bilgi yoktur. Luka'ya göre, İsa çarmıhta iken "Ya rab onları affet, onlar ne yaptıklarını bilmiyorlar" demiştir. Diğer İncillerde bu bilgi mevcut değildir. İsa çarmıha gerildiği sırada, Matta ve Markos'a göre "Allah'ım, Allah'ım! Niye beni terk ettin" demiştir. Bu ifade diğer iki İncil' de mevcut değildir. Hz. İsa çarmıha gerildiği sırada, Yuhanna'ya göre onun yanında başta annesi Meryem olmak üzere, Mecdelli Meryem, diğer Meryem ve bir öğrencisi bulunuyordu. Diğer İncillerin anlattığına göre, o çarmıha gerilirken ne kadınlar, nede talebeleri onun yakınında değildiler, onlar uzaktan hadiseyi seyrediyorlardı. İsa'nın çarmıha gerilmesinden sonra Matta'ya göre büyük mucizeler olmuştur. Markos'a göre ise bu mucizelerden sadece bir mucize cereyan etmiştir. Bu da heykelin perdesinin yırtılması hadisesidir. Luka'ya göre, daha İsa ölmeden önce güneş kararmış ve heykelin perdesi yırtılmıştır. Kuzgun, İsa'nın kabre konulması ile ilgili olarak İncillerdeki farklılıkları da kısaca şu şekilde açıklamakadır. Çarmıhtan ölü olarak indirilen İsa'yı, Yuhanna'ya göre, Yusuf ve Nikodim isimli iki kişi defnetmiştir. Sinoptik İncillere göre sadece Yusuf defnetmiştir. Yusuf ve Nikodim, İsa'nın kefenine Yuhanna'ya göre hoş kokular sürmüşlerdir. Diğer İncillerde bu konuda her hangi bir bilgi yoktur.[27]

Sinoptik İncillerde İsa'nın defnedilmesi olayına kadınların da şahit oldukları yazılı olmasına rağmen, Yuhanna İncilinde bu konuda bilgi mevcut değildir. Şaban Kuzgun, İsa'nın yeniden dirilerek mezarını terk etmesi hadisesinin, Matta bap 28, Markos bap 16, Luka bap 24, Yuhanna bap 20-21'de anlatıldığını, adı geçen İncillerin bu bölümlerinde anlatılan hadiselerde ise şu noktalarda farklılıklar görülmektedir. İsa'nın kabre konulmasından sonra onun kabrini ilk ziyaret edenler, Matta'ya göre Mecdelli Meryem, Salome ve Yakub'un annesi Meryemdir. Luka'ya göre mezarı ilk ziyarete

---

[26] Bkz. Kuzgun, *Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları ve Çelişkileri*, s. 333.

[27] Bkz. Kuzgun, *Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları ve Çelişkileri*, s. 333-334.

gidenler bir grup erkek ve kadındır. Bu İncilde şahıs ismi verilmemektedir. Yuhanna İnciline göre kabri ilk ziyaret eden sadece Mecdelli Meryem' dir. Hz. İsa'nın kabrini ziyarete gidenler, kabirde ilk olarak Matta'ya göre melekleri görmüşlerdir. Markos'a göre ise kabirde bir genci görmüşlerdir. Luka'ya göre kabirde iki insan görülmüştür. Yuhanna'ya göre ise iki melek görülmüştür. Yeniden dirildikten sonra İsa'yı ilk gören kişi, Matta'ya göre Mecdelli Meryem, Luka'ya göre Emayusa giden iki öğrenci, Yuhanna'ya göre yine Mecdelli Meryem'dir. İsa'nın, yeniden dirilerek zuhur ettiğini Havarilere ilk olarak haber veren kişiler, Matta'ya göre iki Meryem, Markos'a göre Mecdelli Meryem ve iki öğrenci, Luka'ya göre sadece iki öğrenci, Yuhanna'ya göre sadece Mecdelli Meryem'dir. İsa'nın dirilerek kabirden çıktıktan sonra öğrencilerine göründüğü yer, Matta ve Markos İncillerine göre Galile (Celile) dir. Luka'ya göre isa öğrencilerine Kudüste görünrnüştür. Yuhanna'ya göre ise, hem Kudüs'te, hem de Galile'de görünrnüştür.[28]

İsa, yeniden dirildikten sonra Sinoptik İncillere göre sadece bir kere görünmüş, ama Yuhanna'ya göre üç kere görünmüştür. İsa'nın ne zaman tutuklandığı, ne zaman muhakeme edilerek çarmıha gerildiği, kabirde ne kadar kaldığı, öğrencilerine ne şekilde göründüğü ve onlara neler söylediği İnciller de farklı farklı anlatılmaktadır. Yuhanna'ya göre Hz. İsa'nın tutuklanması Fısıh gününden önce olmuştur. Sinoptik İncillere göre ise Fısıh yemeği gecesi olmuştur. Matta İnciline göre İsa'nın, defnedildikten sonra kabirde üç gün kalacağı ısrarla belirtilmesine karşılık, aynı İncil' de ve diğer İncillerde onun, sebt (cumartesi) gününü takip eden haftanın ilk gününde (pazar) kabirde görülmediği haber verilmek sureti ile büyük bir farklılığa düşülmektedir. Matta'ya göre Fısıh yemeği gecesi cuma günü akşamı İsa tutuklanmış, cumartesi günü saat üçte haça gerilmiş, Pazar sabahı Mecdelli Meryem, tan yeri ağarırken kabrini ziyarete gidince onu kabrinde bulamamıştır. Şaban Kuzgun, İnciller dikkatle incelendiği zaman yukarıda belirttiğimiz farklılıkların daha da artırılabileceğini belirtmiştir.[29]

Sonuç

Şaban Kuzgun, Dinler Tarihi Bilim dalının bütün metotlarıyla birlikte karşılaştırma yöntemini çalışmalarında kullanmış, a diğer bilimlerin yöntem ve tekniklerinden de faydalanmıştır. Eserlerini kaleme alırken çağımızda giderek yerleşen dinamik bilim anlayışının gereklerine uygun olarak hatalara ve yanlış

[28] Bkz. Kuzgun, *Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları ve Çelişkileri*, s. 335-336.
[29] Bkz. Kuzgun, *Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları ve Çelişkileri*, s. 337-338.

sonuçlara sürüklenmemek için disiplinler arası muhtelif metotları ve özelliklede de karşılaştırmalı yöntemi kullanmaya çalışmıştır.

Kuzgun, çalışmalarında karşılaştırma yönteminin nasıl uygulanması gerektiğini bizzat uygulamak suretiyle göstermiş, aynı zamanda bu alanda çalışma yapacak olan araştırmacılara da çeşitli tavsiyelerde bulunmayı da ihmal etmemiştir. Nitekim ona göre karşılaştırma yaparken araştırmacının dikkat etmesi gereken hususlar şunlardır. Araştırmacı her hâlükârda objektif olmalı ve karşılaştırma esnasında kendi inanç ve görüşlerini bir tarafa bırakmalıdır. Meseleye bu şekilde yaklaştığı zaman her iki görüşe de eşit mesafede olmuş ve daha sağlıklı değerlendirmelerde bulunmuş olacaktır. Çünkü objektif olmak, yani tarafsız davranmak değerlendirme yapmaya engel teşkil etmez. Araştırmacı topladığı bilgileri bilimsel veriler ışığında tasnif etmeli ve değerlendirmelidir. Bunun haricinde karşılaştırma yapılacak dinlerin lehinde ve aleyhinde tavırlar ortaya koymak oldukça sakıncalıdır. Kuzgun'a göre bu tür bir yaklaşım bilimsel olamayacağını, olsa olsa bir dinin veya bir öğretinin akıl temelli savunuculuğunu üstlenmek olabileceğini ileri sürmüştür. Böyle bir yaklaşımı elbette bilimsel olarak değerlendirmek mümkün değildir. Aynı şekilde araştırmacının hangi dinden veya inançtan olursa olsun çalışması esnasında kendi görüş ve düşüncelerini ifade etmesi gerekiyorsa, parantez içine almak suretiyle iletmesini uygun görmüş, araştırmacının inançlarını karşılaştırma esnasında işinin dışında tutması gerektiğini önemle vurgulamıştır. Aksi durumlarda güvenilir bir karşılaştırmadan söz etmenin mümkün olamayacağını da belirtmiştir.

Kuzgun, karşılaştırma metodunu kullanacak araştırmacıların karşılaşmaları muhtemel zorluklar bulunduğunu ifade etmiş ve bu noktada bazı çözüm önerilerinde bulunmuştur. Bu güçlerin birincisi, mensubu kalmamış dinlerin araştırılması ile alakalıdır. Zira ona göre taraftarı kalmamış bir din hakkında yapılacak karşılaştırmalı araştırmalar, istenilen sonuçları elde etme hususunda eksik kalabilir. Nitekim bir din hakkındaki bütün bilgiler, kutsiyet atfedilen metinlere dayalı sahih bilgilere dayandırılmış olsa bile; o dinin yaşayan boyutunu yansıtan cemaat olmadığı için eksik kalacağını savunmaktadır. Bu çerçevede Kuzgun'a göre bir din ya da dini gelenek hakkında yapılacak karşılaştırmada sağlıklı veriler elde etmek için; o dinin başta gelenekleri ve ibadetleri olmak üzere bütün kurum ve kuruluşlarıyla bilinebilmesi için onu yaşayacak ve pratik hayata yansıtacak fertlere ihtiyaç vardır. Şayet bu durum söz konusu değil ise yapılacak çalışmaların bir tarafı hep eksik kalacaktır. Ancak bu değerlendirme, cemaati veya inananı kalmamış

dinler hakkında karşılaştırmalı çalışmalar yapılmamalı veya yapılamaz anlamı taşımamaktadır.

Kuzgun'a göre karşılaştırmalı yöntemi uygularken karşılaşılabilecek güçlüklerin ikinci, ezoterik dinler ya da dini gruplar ile alakalı meselelerdir. Ona göre, söz konusu dinler hakkında en sağlam bilgilere ulaşılmış ve pratik hayatta o dini uygulayanlarla irtibat kurulmuş olsa da; bu dinler daha ziyade sır esasına dayalı bir yapıyı tercih ettikleri ve her şeyden korumak/korunmak için çaba sarf ettikleri için sağlıklı bilgi elde edilmesi neredeyse imkânsızdır. Bu noktada araştırmacıyı zorlayacak bir diğer husus ise, gizemli tarikatlar ve dinsel yapılar hakkında yeteri kadar kaynak bulunmamasıdır. Mevcut olanların ise birbirinden farklı olması da başka bir sorunu ortaya çıkarmaktadır. Nitekim bu gibi yapılar içerisindeki farklı oluşumlar kendi kutsal metinlerini/yazmalarını herhangi bir denetime gerek görmeden oluşturabilmekte veya istedikleri zaman değiştirebilmektedirler. Zira geçmişten günümüze ister ilkel kabile dini veya yerli inancı olsun isterse sır gruplar veya yeni dini hareketler olsun bunların tamamına yakını aslında söz konusu geleneğin devamı niteliğindedir. Bahse konu gizemli yaklaşım, onlar hakkında ulaşılması muhtemel gerçekleri örtmekte ve yapılacak karşılaştırmalı çalışmalarda hep bir tarafın eksik kalmasına yol açmaktadır. Elbette belirtmeden geçmememiz gereken bir diğer husus da şudur. Söz konusu eksiklikler sadece karşılaştırmalı yöntem için değil diğer metotlar için oldukça önemlidir.

Karşılaştırmalı yöntemin uygulanması esnasında ortaya çıkan üçüncü güçlüğün; kaynak kullanımı hususunda olduğunu belirten Kuzgun, karşılaştırma yapılırken kullanılan kaynakların eşit ve denk olması gerektiğini vurgulamaktadır. Şayet dinler veya dini oluşumlar hakkında mevcut olan kaynaklara ulaşılmış ise bilimsel tarafsızlık ilkesi ışığında mümkün olan azami gayret sarf edilmeli ve birbirine denk olan kaynaklar tercih edilmelidir. Aksi halde eksik malzeme ve veri kullanımından kaynaklanan yanlışlıklara kapı aralanmış ve dolayısıyla da tarafsızlık ilkesi ihlal edilmiş bir çalışma ortaya çıkmış olacaktır. Ayrıca karşılaştırma yapılacak hususlarda o dinlere ait malzemelerin tamamının kullanılmasının da önemli olduğunu ifade etmektedir.

Kuzgun, yukarıdaki hususları da dikkate alarak; Hz. İbrahim ve Haniflik hakkında bugüne kadar bilinen verileri doğrudan nakilden kaçınmış, İslam kaynaklarındaki bilgileri tahlil ederek, birinci el kaynaklardan Kuran'ın, İncillerin ve Yahudi Kutsal yazmalarının bu konuda vermiş oldukları bilgileri,

çok daha detaylı olan Yahudi rivayetlerindeki haberlerle karşılaştırarak bir sonuca varmaya çalışmıştır. Aynı şekilde Hristiyanlıktaki peygamberlik olgusunu işlerken Yahudilik, Hinduizm, Sabiilik ve İslam'ın peygamberlik anlayışlarını verdikten sonra özellikle İslamiyet'in ve Hristiyanlığın peygamberlik müessesesine bakış açılarını ve değerler noktasını karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Bunun yanısıra İncillerde Hz. İsa'nın nesebi konusunda görülen farklılıkları Matta, Markos, Luka ve Yuhanna'ya göre; kendi eserlerinden vererek karşılaştırmış, ortak ve çelişen noktaları olduğu gibi aktarmıştır. Ayrıca İncillerde Hz. İsa'nın "İnsanoğlu" ve "Allahoğlu" olarak anılması konusunda ortaya çıkan verileri İncillere dayanarak karşılaştırmış, çelişki ve farklılıkları belirlemiştir.

Kuzgun'un çalışmalarında karşılaştırmalı metodu kullandığını, bilimsel objektiflik ışığında meseleleri tahlil edip değerlendirmelerde bulunduğunu söylemek mümkündür. Aynı zamanda bu yöntemin zorluklarına da dikkat çeken Kuzgun, bu gibi durumlarla karşılaşıldığında nasıl hareket edilmesi hususunda tavsiyelerde bulunmuştur.

Çağdaş bilim anlayışının en mühim gereklerinden biri olan "bilimsel objektiflik" kriterinin uygulanacağı alanların başında, Dinler Tarihi ve dolayısıyla da karşılaştırmalı çalışmalar gelmektedir. Bu noktada bilimin ışığında ve tarafsız bir tavır sergilenmesinin gerekliliği bir kez daha ifade etmek yerinde olacaktır. Nitekim yanlı olduğu aşikâr kişi veya gruplar tarafından düzenlenen, karşı taraftan hiçbir muhatabın olmadığı ve söz hakkının dahi tanınmadığı çeşitli platformlarda sergilenen tutumlar, sadece karşılaştırmalı çalışmalar için değil bütün bilimsel yöntem ve teknikler için de eksik ve tartışmalı olacaktır.

Kaynakça

Adam, Baki vd, *Dinler Tarihi El Kitabı*, Ankara, 2015.

Bianchi, Ugo, *Dinler Tarihi Araştırma Yöntemleri*, ç.ev. Mustafa Ünal, Kayseri, 1999.

Günay, Ünver-Güngör, Harun, *Türk Din Tarihi*, Kayseri, 1988.

Karataş, Hüsamettin, *Şaban Kuzgun'un Dinler Tarihi Bilimindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2002.

Kılıç, Sami-Albayrak, İsmihan, *Prof. Dr. Harun Güngör'ün Dinler Tarihindeki Yeri*, Elazığ, 2016.

Kuzgun, Şaban, *Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları ve Çelişkileri*, Ankara, 1996.

_____, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, 1993.

_____, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik*, Kayseri, 1985.

_____, "Karay Türklerinin Dünü Bugünü", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 5, Elazığ, 2000.

_____, "Mukayeseli Dinler Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler ve Düşünülen Çözümleri", *Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Samsun, 1992.

_____, "Şehristaninin Hayatı, Eserleri ve el-Milel ve'n-Nihal İsimli Eserinin Dinler Tarihi ile ilgili Önemli Bölümlerinin Tercümesi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, Kayseri, 1995.

_____, "Hz. İbrahim'in doğum Yeri", *I. Hz. İbrahim Sempozyumu*, Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları No: 29, Şanlıurfa, 2007.

Küçük, Abdurrahman, vd, *Dinler Tarihi*, Ankara, 2009.

Sharpe, Eric J., *Dinler Tarihinde Elli Anahtar Kavram*, çev. Ahmet Güç, Bursa, 2000.

Ünal, Mustafa, *Din Fenomenolojisi: Tarihçe, Yöntem ve Uygulama*, Kayseri, 1999.